

В. А. Ватрас*

ПРО ПРАВОСУБ'ЄКТНІСТЬ СІМ'Ї

Гостро дискутується у юридичній науці питання про можливість наділення сім'ї правосуб'єктністю. У зв'язку з цим доцільно проаналізувати існуючі в науці погляди щодо цього та сформулювати власне бачення з цього приводу.

Означеною проблематикою в свій час цікавились такі науковці як С. О. Муратова, П. І. Стучка, Ю. І. Зіоменко, Є. Ф. Чернишова, К. Ш. Хамраєв та інші. Однак до цього часу певної системності у поглядах прихильників теорії правосуб'єктності сім'ї не досягнуто, що і зумовлює необхідність написання даної статті та окреслену мету — констатації чи спростування наявності інституту правосуб'єктності сім'ї.

Деякі вчені сформулювали думку про те, що сім'я є самостійним суб'єктом права. У зв'язку з цим вона у якості певного колективного утворення вступає у сімейні та інші правовідносини з іншими суб'єктами. Російська вчена С. О. Муратова на основі правового аналізу сімейного законодавства Російської Федерації приходять до висновку, що як самостійне поняття “сім'я” зустрічається в тексті ряду статей Сімейного кодексу РФ (ст. ст. 1, 2, 22, 27, 31, 54, 57 та інші)¹. Таким чином, на її думку, достатньо підстав, щоб розглядати сім'ю у якості самостійного суб'єкта права, що призводить до необхідності правового визначення сім'ї і його відображення в законі. У зв'язку з цим заперечення окремих авторів у літературі з приводу того, що в сімейному законодавстві при вживанні терміна “сім'я”, по суті мова йде про права та обов'язки її членів як окремих суб'єктів сімейно-правових відносин, лише підкреслюють складність такого соціально-правового феномена як сім'я. Правовий взаємозв'язок членів сім'ї є безумовною умовою її існування. Зазначене дозволяє зробити висновок про те, що в сімейному праві сім'я виступає як єдиний колективний суб'єкт, члени якого також є самостійними суб'єктами сімейних правовідносин².

Доволі оригінальною є позиція П. І. Стучки, яка є відносно двоякою з точки зору визначення сім'ї як самостійного суб'єкта права. На його переконання, сім'я є юридичною особою у досоціалістичних буржуазних формаціях, оскільки на той час буржуазна сім'я володіла доволі обширною приватною власністю. Що ж стосується “пролетарської сім'ї” як суб'єкта, що не представляє приватної власності, то у цьому випадку функції сім'ї як юридичної особи відпадають³.

Чи не найбільша аргументація підходу до сім'ї як самостійного суб'єкта права зустрічається у наукових працях, присвячених праву соціального захисту⁴. На сьогодні про сім'ю як суб'єкта права соціального забезпечення говорять як про беззаперечне положення.

© Ватрас В. А., 2007

* старший викладач кафедри цивільного права та процесу Хмельницького університету управління та права

¹ Семейное законодательство Российской Федерации / Под ред. С. А. Подзорова. — М.: Экзамен, 2003. — 528 с.

² Муратова С. А. Семейное право: Учебное пособие. Нормативные акты. — М.: Юриспруденция, 2001. — С. 29.

³ Королёв Ю. А. Семья как субъект права // Журнал российского права. — 2000. — № 10. — С. 66.

⁴ Астрахан Е. И. Некоторые вопросы пенсионного правоотношения по советскому трудовому праву // Учёные записки ВЮИОН. Вып. 14. — М, 1962. — С. 153; Сирота И. М. Право социального обеспечения в Украине. — Х.: Одиссей, 2004. — С. 88; Сташків Б. Суб'єкти правовідносин у сфері соціального забезпечення // Право України. — 2003. — № 2. — С. 43; Ярыгина Е. Правоотношения по обеспечению пособиями семей, имеющих детей // Підприємництво, господарство та право. — 2002. — № 2. — С. 70; Чернышова Е. Ф. Семья как субъект правоотношений по социальному обеспечению // Вестник Ленинградского университета: Экономика. Философия. Право. Выпуск 3. — 1979. — № 17. — С. 66-67 та ін.

Аргументація зазначених вище вчених зводиться до наступного. На прикладі правовідносин по одержанню допомоги малозабезпеченими, багатодітними сім'ями Є. Ф. Чернишова приходиться до висновку, що суб'єктом права є не індивід, але і не організація, а сукупність індивідів, пов'язаних єдиними правами та обов'язками, тобто правом на одержання допомоги володіє нетиповий суб'єкт — сім'я, що має дітей⁵.

Представник трудового права М. Неваліний в результаті правового аналізу законодавства України про охорону праці приходиться до висновку, що Закон України "Про охорону праці" від 14 жовтня 1992 року фактично закріпив себе у правовідносинах, що виникають у зв'язку з трудовим каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, пов'язаним з виконанням трудових обов'язків, як самостійного суб'єкта права — сім'ю⁶.

Не залишались осторонь цієї проблеми і представники науки цивільного права. Ю. І. Зіоменко вважає, що сім'я є суб'єктом як правовідносин з приводу володіння і користування сімейним житлом, так і відносин, регульованих різними галузями права. На думку узбецького вченого К. Ш. Хамраєва, одним із суб'єктів сімейної власності є "суспільне господарське об'єднання членів сім'ї, що має правовий статус юридичної особи і здійснює підприємницьку та іншу виробничо-господарську діяльність (майново високоорганізована сім'я)"⁷.

Для прикладу, в Республіці Беларусь закон наділяє сім'ю правосуб'єктністю. Ст. 64 Кодексу Республіки Беларусь про шлюб та сім'ю від 1 вересня 1999 року регламентує підстави виникнення прав та обов'язків сім'ї. Зокрема, підставами виникнення прав та обов'язків сім'ї є шлюб, зареєстрований в державних органах реєстрації актів цивільного стану, родинність, посвідчена у встановленому законом порядку, усиновлення (удочеріння), встановлення батьківства⁸. Вказана правова норма визначає підстави створення сім'ї. У ній сім'я виступає як окрема права категорія права. Однак вказаний вище нормативно-правовий акт пішов значно далі у цьому напрямку. Ст. 65 Кодексу Республіки Беларусь про шлюб та сім'ю визначає права та обов'язки сім'ї. Ч. 1 зазначеної правової норми визначає, що сім'я зобов'язана сприяти реалізації прав та інтересів членів сім'ї, на неї покладається відповідальність за виховання і утримання дітей, їх захист. Відповідно до ч. 2 ст. 65 КРБпШС за сім'єю визнається переважне право та обов'язок визначати форми, засоби і методи виховання дітей. Обов'язки сім'ї по відношенню до дітей визначаються правами дітей, що встановлені цим Кодексом та іншими актами законодавства Республіки Беларусь⁹. Виходячи з цього, сімейне законодавство цієї держави визнало сім'ю самостійним суб'єктом права, оскільки наділило останню правосуб'єктністю, виходячи зі змісту вище наведених статей. Хоча, білоруські вчені, що коментували кодекс, вважають, що в якості суб'єкта різноманітних галузей права виступає не сім'я, а члени сім'ї, яких пов'язують різноманітні правовідносини, що регулюються різними галузями права¹⁰.

Таким чином, одностайності у поглядах прихильників думки про те, що "сім'я — самостійний суб'єкт права", не досягнуто. Вона розглядається як колективний суб'єкт

⁵ Чернышова Е. Ф. Семья как субъект правоотношений по социальному обеспечению // Вестник Ленинградского университета: Экономика. Философия. Право. Выпуск 3. — 1979. — № 17. — С. 66-67.

⁶ Неваліний М. Визначення поняття сім'ї та членів сім'ї потерпілого // Право України. — 1996. — № 8. — С. 52.

⁷ Хамраев К. Ш. Понятие, содержание права семейной собственности и проблемы его защиты: Автореф. дисс... канд. юрид. наук.: 12.00.03 / Ин-т философии и права им. И. М. Мунинова АН Республики Узбекистан. — Ташкент, 1994. — С. 9.

⁸ Коментарій к Кодексу Республики Беларусь о браке и семье / Т. А. Белова, Ж. В. Захарова, В. В. Левый и др.; Под ред. В. Г. Тихины, В. Г. Голованова. — Мн.: УП «Светоч», 2000. — С. 78.

⁹ Там же. — С. 79.

¹⁰ Там же. — С. 76.

права¹¹, як вид юридичної особи¹² або нетиповий суб'єкт права¹³. Однак різносторонність поглядів на сім'ю як суб'єкта права представників різних галузевих юридичних наук не вирішують найважливішого питання — чи є в системі сформованих правовою доктриною суб'єктів права такий самостійний суб'єкт як сім'я, чи володіє вона неодмінною характеристикою суб'єкта права — правосуб'єктністю, чи притаманні їй інші ознаки суб'єкта права? Проаналізовані нами погляди є лише констатацією тези: “сім'я — суб'єкт права”, без достатньої аргументації. Більше того, варто зауважити, що поставлена проблема не може розглядатися в рамках тієї чи іншої галузі права, як от в праві соціального забезпечення. На наше переконання, вона є загально-правовою. Цілком слушно з цього приводу є думка О. М. Пономаренко: “Якщо сім'я і може бути визнана суб'єктом права, то таке визнання повинно бути загальним для всіх галузей права. І навпаки, якщо вона таким суб'єктом не є, то цей висновок також повинен бути єдиним для всіх галузей права”¹⁴.

Виходячи з цього, у нас є сумніви з приводу можливості наділення сім'ї правосуб'єктністю, та її місця в системі суб'єктів українського права. З огляду на це проаналізуємо погляди противників визнання сім'ї суб'єктом права та спробуємо доповнити їх думки власною аргументацією з цього приводу.

Переважає більшість представників цивілістики, в тому числі і науки сімейного права заперечують можливість визнання сім'ї самостійним суб'єктом права. На думку О. П. Сергеева, Ю. К. Толстого, Н. Д. Єгорова та інших представників кафедри цивільного права Санкт-Петербурзького університету, сім'я не розглядається законодавством у якості самостійного суб'єкта права. Наділення сім'ї особливим правовим статусом, що характерно для більш ранніх епох розвитку людського суспільства, у нинішній час не тільки не диктується економічними і соціальними потребами, але й вступило б з ними у протиріччя. Тому навіть у тих випадках, коли відповідно до деяких правових актів саме сім'я виступає в якості носія відповідних прав та законних інтересів, а іноді і обов'язків (спадкування окремих видів майна, захист честі, гідності та ділової репутації, надання пільг сім'ям військовослужбовців, що загинули при виконанні громадянського обов'язку і т. д.), учасниками конкретних правовідносин стають все ж таки конкретні члени сім'ї, коло яких визначається по-різному стосовно окремих видів регульованих відносин¹⁵. Про те, що не може бути проголошена суб'єктом права сім'я, писала Р. П. Мананкова: “В даний час немає підстав говорити про правосуб'єктність сім'ї, в крайньому разі в сімейних та цивільних правовідносинах”¹⁶. Слушно з цього приводу є позиція І. В. Жилінкової, яка зазначає: “Оскільки для того, щоб бути самостійним суб'єктом права, сім'я повинна бути відособлена ввід своїх членів та інших осіб в організаційному і майновому відношенні. Особливе значення при цьому здобувають питання про вступ і вихід членів сім'ї з її складу (тому що з цим пов'язане виникнення і припинення прав та обов'язків); про підстави виникнення і припинення сім'ї як суб'єкта права, про відповідальність сім'ї як суб'єкта права перед третіми особами і т. д.”¹⁷ Я. М. Шевченко також заперечує доцільність визнання сім'ї суб'єктом

¹¹ Муратова С. А. Указ. работа. — С. 29.

¹² Хамраев К. Ш. Указ. работа. — С. 9.

¹³ Чернышова Е. Ф. Указ. работа. — С. 66-67.

¹⁴ Пономаренко О. М. До питання про можливість визнання сім'ї суб'єктом права соціального забезпечення // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. Науковий часопис. — 2004. — № 4 (12). — С. 134.

¹⁵ Гражданское право: Учебник: В 3 т. / Под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. — М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2004. — Т. 3. — С. 325.

¹⁶ Мананкова Р. П. Правовой статус членов семьи по советскому законодательству. — Томск: Изд-во Томского ун-та, 1991. — С. 45.

¹⁷ Жилинкова И. В. Правовой режим имущества членов семьи. — Х.: Ксилон, 2000. — С. 49-50.

права. Вона вважає, що сім'я не є колективним суб'єктом правовідносин, у правовідносини можуть вступати тільки окремі особи-члени сім'ї¹⁸. До висновку про передчасність визнання сім'ї суб'єктом права у нинішній час приходять Ю. Корольов¹⁹, повністю заперечує таку можливість Ю. С. Червоний²⁰. Російська вчена О. М. Нечаєва переконана в тому, що сім'я з будь-якої точки зору не може бути суб'єктом права, носієм лише їй належних прав та обов'язків, оскільки не володіє ознаками ні фізичної, ні юридичної особи²¹.

Таким чином, переважна більшість цивілістів переконані у тому, що суб'єктом права сім'я бути не може. Їх аргументація є достатньо обґрунтованою. Однак ми вважаємо за необхідне додати ще й такі наступні аргументи.

По-перше, юридична наука сформулювала чіткі критерії та підходи до характеристики суб'єкта права. Традиційно склалося, що суб'єктами права є фізичні особи, юридичні особи та держава як специфічний суб'єкт. Сучасне законодавство, насамперед цивільне, чітко окреслює коло суб'єктів права, виникнення правоздатності і дієздатності, їх обсяг. Серед таких суб'єктів ЦК України²² визначає фізичних і юридичних осіб, Автономну Республіку Крим, територіальні громади та державу. Сім'ї серед зазначеного переліку немає. Ст. 2 СК України²³ окреслює перелік учасників сімейних відносин, які регулює Кодекс. Жодної згадки про сім'ю як суб'єкта сімейних правовідносин у СК України немає. Тобто сім'я як суб'єкт права у чинному законодавстві не розглядається. Це означає, що закон не наділяє її основною властивістю суб'єкта права — правосуб'єктністю.

По-друге, теорія права чітко сформулювала ознаки суб'єкта права, тобто ті критерії, яким має відповідати певна категорія, щоб бути суб'єктом:

- 1) вказівка в нормах права на визначену особу (колектив осіб) як на суб'єкта права;
- 2) така особа (колектив) за своїми особливостями фактично може бути носієм суб'єктивних прав і обов'язків.

Для цього суб'єкт повинен мати якість, що пов'язані зі свободою волі людини, колективу людей, тобто зовнішню відособленість, персоніфікацію (виступати як єдина особа), здатність виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю²⁴. Виходячи з цього, для того, щоб сім'я була суб'єктом права, необхідно:

1. Закріплення в законі вказівки на те, що сім'я є колективним чи індивідуальним суб'єктом права. Як зазначалося вище, такої правової норми в законодавстві України немає.

2. Сім'я повинна мати зовнішню відособленість від інших суб'єктів права. Причому така відособленість має мати немайновий та майновий характер. Немайновий характер має вказувати на такі ознаки сім'ї, які є відмінними від інших суб'єктів права. Наприклад, ім'я, індивідуальність, унікальність. Однак такі ознаки властиві не сім'ї, а конкретно взятим її членам: чоловікові, дружині, дитині (наприклад, прізвище, здібності тощо). Це свідчить про наявність правосуб'єктності не у сім'ї в цілому, а про правосуб'єктність конкретно взятого її члена. Що стосується майнової зовнішньої відособленості, то за аналогією можна навести приклад про відособленість майна юридичної особи як колективного

¹⁸ Шевченко Я. Н. Совершенствование законодательства о семье (Теоретические проблемы соотношения гражданского и семейного законодательства). — К.: Наукова думка, 1986. — С. 6.

¹⁹ Корольов Ю. А. Указ. работа. — С. 66.

²⁰ Сімейне право України: Підручник / За ред. Ю. С. Червоного. — К.: Істина, 2004. — С. 69.

²¹ Нечаева А. М. Семейное право. Курс лекций. — М.: Юристъ, 2002.

²² Цивільний кодекс України від 16.03.2003 р. // ОВУ. — 2003. — № 11. — Ст. 261.

²³ Сімейний кодекс України від 10.01.2002 р. // ВВР. — 2002. — № 21-22. — Ст. 135.

²⁴ Алексеев С. С. Общая теория права. В 2 томах. — М.: Юрид. лит., 1982. — Том. 2. — С. 138.

суб'єкта права від майна її засновників — індивідуальних суб'єктів права. В цьому випадку єдиним власником майна повинен бути колективний суб'єкт — товариство з обмеженою відповідальністю, індивідуальні особи — засновники ТОВ, мають окреме право власності і не є власниками майна колективного суб'єкта. Сім'ї такі відносини не притаманні. Навіть, що стосується спільної сумісної власності, то ми маємо справу із множинністю суб'єктів — членів сім'ї та одним об'єктом, а не із спільною власністю сім'ї та її членів. Виходячи з цього, сім'ї не притаманна ознака майнової відокремленості і вона самостійно не може вступати у цивільний оборот від власного імені. Усі майнові відносини здійснюються окремо взяті члени сім'ї, відповідно діючи як самостійні суб'єкти права. У зв'язку з цим, сім'ї не притаманна ознака зовнішньої відособленості.

3. Така ознака як персоніфікація суб'єкта права сім'ї також не притаманна, оскільки неможливо відокремити окремо сім'ю та окремо її членів. Сім'я не здатна виступати зовні як єдина особа. В її інтересах може діяти той чи інший суб'єкт права — конкретно взятий член сім'ї — батько, мати, син тощо.

4. Сім'я не в змозі виробляти, виражати і здійснювати персоніфіковану волю. Тобто вступати у ті чи інші правовідносини самостійно з метою створення для себе відповідних прав та обов'язків. Для прикладу, для відчуження нерухомого майна, набутого за час шлюбу, потрібна згода іншого з подружжя — конкретного члена сім'ї. Якщо ж інтереси співвласників суперечать один одному, то в інтересах сім'ї відчужити нерухоме майно неможливо.

По-третє, кожен суб'єкт права в змозі самостійно нести відповідальність за свої вчинки. Якщо сім'я є суб'єктом права, то які правові наслідки можуть бути до неї застосовані за невиконання чи неналежне виконання сімейних прав та обов'язків? На наше переконання, — жодних. Єдиним деліктоздатним суб'єктом відповідальності у сімейному праві може бути член сім'ї — фізична особа. Колективної відповідальності за порушення правових норм сім'єю усі її члени згідно чинного законодавства нести не будуть. Кожен відповідає самостійно за правопорушення, яке вчинив.

Таким чином, можна прийти до висновку, що сім'я не може бути колективним суб'єктом права. У правовідносини, в тому числі сімейні, можливо навіть і в інтересах сім'ї, можуть вступати лише окремі її члени.

Насамкінець нам слід визначитись відносно того, яким є місце сім'ї у законодавстві та соціальній структурі суспільства. На нашу думку, сім'я, будучи об'єктом правової охорони з боку держави, є особливим соціально-правовим інститутом, який об'єднує фізичних осіб та покликаний створити особливий мікроклімат, у якому люди, будучи, насамперед, захищеними з боку держави, будуть в змозі реалізовувати свої права та охоронювані законом інтереси, будучи активними учасниками соціальних і правових процесів у суспільстві та державі.

Основне призначення сім'ї — створення такого середовища, потрапляючи у яке, фізична особа в змозі набути сімейної правосуб'єктності та ефективно здійснювати свої сімейні права і виконувати покладені на неї сімейні обов'язки, як в інтересах сім'ї, так і для власного блага. У зв'язку з цим інститут сім'ї необхідно розглядати як особливий феномен суспільних відносин та правову категорію, яка знаходиться під особливою охороною держави й об'єднує у собі своїх членів — суб'єктів сімейних правовідносин.

*Стаття рекомендована до друку кафедрою цивільного права та процесу
Хмельницького університету управління та права
(протокол № 1 від 6 вересня 2007 року)*